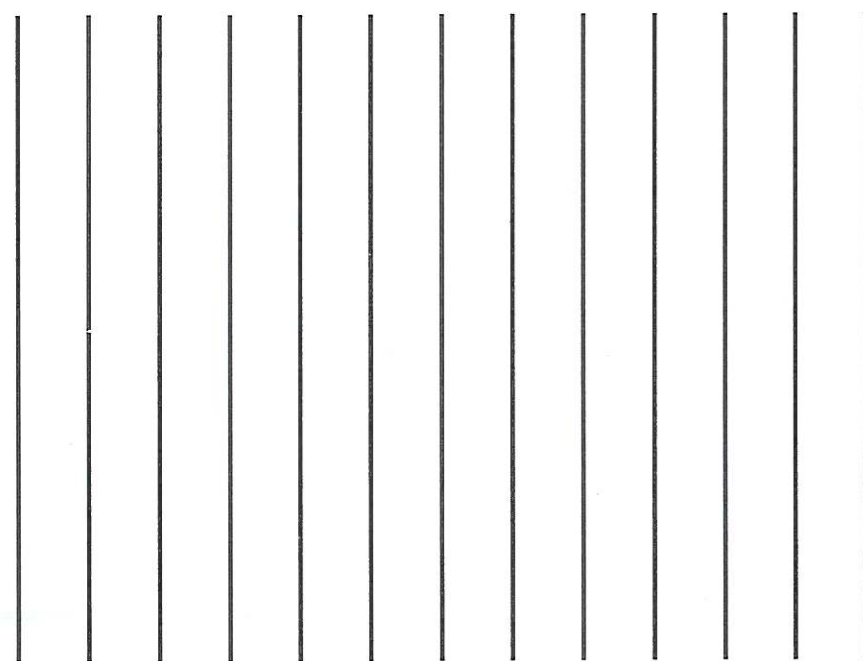

СЕПАРАТ
XL 2013 1

ФИЛОЛОШКИ ПРЕГЛЕД

ЧАСОПИС ЗА СТРАНУ ФИЛОЛОГИЈУ

REVUE DE PHILOGIE

Владимир Ђурић
Филолошки факултет Универзитета у Београду

СЛИКА ИСТОКА У ПУТОПИСУ *СЕДАМ МОРА И ТРИ
ОКЕАНА* ЈЕЛЕНЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ И
ЛАМАРТИНОВОМ *ПУТУ НА ИСТОК*
(КОМПАРАТИВНО-ИМАГОЛОШКИ ОГЛЕД)

Позивајући се на модерне књижевне методе и теорије, оглед испитује два путописа који за главну тему имају Исток. У првом делу огледа изнесене су неке поставке компаративне књижевности савременог компаратисте Данијела Анрија Пажоа (нарочито из домена имагологије) и теорије интертекстуалности (Кристева, Барт, Женет) док се у преостала четири дела ове теоријске поставке примењују на путописне текстове славног француског писца и мање познате српске ауторке.

1. Путовања, имагологија и интертекстуалност

Као резултат све веће потребе за превазилажењем позитивистичког приступа у изучавању књижевности који је говорио о *утицају* и *деловању* између два или више писаца или праваца у књижевности, средином прошлог века у оквиру француске компаратистике настала је „наука о слици” – имагологија. Имагологију су у својим радовима покренули и афирмисали угледни француски компаратисти Жан-Мари Каре и Франсоа Гијар узевши за главни предмет свог истраживања симболичку тријаду: *voyages, images, mirages*¹. Њихов настављач Данијел Анри Пажо дао је нови подстицај савременој имагологији смештајући је у шири интеркултурни контекст и пледирајући за њену мултидисциплинарност. Ми ћемо се највише задржати на Пажоовим разматрањима која су релевантна за наш оглед.

Први елемент тријаде – путовања за Пажоа представљају најнепосреднији и најкомплекснији вид доживљавања страног (другог) док је (путо)писац, тај интелектуални Протеј, најрепрезентативнији преносилац идеја и знања те кључни фактор културне медијације.² Њега одликују слободан, филозофски дух, отвореност мисли, истанчан слух за другог, аван-

¹ Путовања, слике, опсене.

² Овај и наредна четири пасуса су, уколико није другачије назначено, према: Daniel-Henri Pageaux, „De l’imagerie culturelle à l’imaginaire” у: Pierre Brunel, Yves Chevrel, *Précis de littéra-*

туристички полет, висока култивисаност, промишљеност, помадеки дух. Путовање је јединствено људско искуство, датирана културна пракса која од компаратисте захтева историјски и антрополошки приступ, јер путник постаје незаменљиви сведок једног историјског тренутка стране земље, а његов запис је јединствено сведочанство које он преноси на матерњем језику читаоцима из своје земље. Путопис је израз путничког оптимизма, његове жеље да посматра место и време у којима трају други људи трагајући на тај начин за јединством људског духа кроз разноврсност социјалних прилика и колективног живота. Путник је важан интерпретативни кључ историје и света па је зато битно проучити текстове и оних мањих, занемарених писаца-посредника каква је нпр., наша списатељица Јелена Димитријевић, јер и они кроз своје списе једнако сведоче о полиморфном карактеру културног посредништва и дијалога култура. Јелена Димитријевић би се уклонила у Пажоов профил међуратног космополите, глоблотрера³ који акумулира искуства прикупљена из једног хаотичног, расцепљеног света док је Ламартин сто година раније привучен романтичарским чарима егзотизма и питорескних мотива наслеђених из XVIII века.

Путописац је наратор-глумац који експериментира са својим делом, али је истовремено и сâм предмет интеркултурног експеримента. Будући да је реч о његовој личној исповести са путовања у којој се мешају танана опсервација и имагинација и где се очитује његов лични, па чак и колективни сензибилитет епохе, путописац има права да нас каткад слаже, да измишља или да прећути нешто од својих утисака, јер он је јунак сопствене приче која се одиграва на удаљеној позорници другости. Компаратиста стога мора да обрати пажњу на низ чинилаца који детерминишу путописца и његово дело: материјални услови и начин путовања, припреме, полазак, први контакти и утисци по доласку у страну земљу, оно што потврђује или оповргава идеје које је аутор имао при поласку, његове предрасуде, очекивања, жеље тј. његов општи став који се у додиру са страним кристалише и еволуира, затим присуство или одсуство дидактичке димензије у тексту. Сви ови спољашњи елементи на први поглед припадају ванкњижевном контексту које би иманентна критика заобишла у својој строгој концентрисаности на чисто *књижевно* у тексту. Међутим, ти чиниоци су неотуђиво уткани у само ткиво *литерарности* и стога неопходни за ваљану анализу путописног текста. Пажо у имагологији види један изразито спољашњи приступ који има задатак да помогне у приближавању ономе што се назива *књижевно*.

Клод Пишоа и Андре М. Русо квалитативно изједначавају други и трећи елемент наведене тријаде: „слике (*les images*) су или митови или обмане (*les*

tive comparée, Paris, PUF, 1989, стр. 133–160, и Daniel-Henri Pageaux, *La littérature générale et comparée*, Paris, Armand Colin, 1994, стр. 28–36, 59–76.

³ Јелена Димитријевић (1862–1945) путује по Америци, Блиском и Далеком истоку управо у периоду између два светска рата. В. Ђ.

mirages)”, пројекције наших снова и жеља,⁴ а слично о нашим менталним представама говори Жорж Дибби када каже да су оне увек искривљена слика стварности. За Пажоа, књижевна слика је сложени скуп идеја о страном, који настаје у процесу *литераризације*, али и *социјализације*. То значи да компаратиста у испитивању књижевне слике не сме запоставити богат културни материјал који му нуде остале друштвене науке: етнологија, антропологија, социологија, историја, географија... То пак не значи превредновати улогу ових наука на штету књижевности, већ дати им заслужено место на широком пољу књижевног простора. Слика је симболички начин комуникације, а слика о другом нам служи да пишемо, мислимо или сањаримо *другачије*. Отуда она подразумева свест о биполарним односима ја : други, овде : другде, идентитет : алтеритет и гради друштвену уобразиљу (*l'imaginaire social*). Имагологија треба да анализира ту ониричку слику друштвеног имагинарног која обитава у индивидуалној и колективној свести. У одређивању положаја ја : други важно је испитати све дате исказе о алтеритету (а то је у нашем огледу Блиски исток) и његовим основним карактеристикама (гестови, говор, обичаји, пошње итд). При том је важно истаћи да нема изражавања алтеритета без истовремене афирмације идентитета⁵, а то је Пажоов начин да каже оно што је још Жан-Жак Русо приметно када је критиковао путописце у чијим се описима уместо другог најчешће налази искривљена слика себе или кад Цветан Тодоров каже да путовања Европљана не помажу да упознамо друге већ саме Европљане.⁶ Потом, лексичка анализа треба да открије просторне и временске категорије (хронотопе) у којима је смештен други, затим у којој мери се остварује систем еквиваленције на релацији ја : други (да ли идентитет тежи диференцијацији или асимилацији са алтеритетом). Најзад, слика о другом постаје богат симболички речник у служби менталне представе и комуникације са страним.

Када говори о односу имагологије и егзотизма Пажо открива три константне стратегије приповедања: фрагментација простора (описивање природних лепота као што су нпр., плаже са палминим дрвећем, места која се виде као питорескна у култури која их посматра), театрализација (претварање природе и културе другог у неку врсту позоришне представе с циљем да се истакне дистанцираност посматрача-гледаоца) и сексуализација (омогућава доминацију над другим, успоставља узнемирујуће, табу односе у сневаним просторима као што су харем, турско купатило, далеке принцезе итд.). Запад је вечно сневао о Истоку као о својој инверзној фор-

⁴ Claude Pichois, André M. Rousseau, *Komparativna književnost*, превела Јерка Белан, Загреб, Матича хрватска, 1973, стр. 89.

⁵ Daniel-Henri Pageaux, *Rencontres. Échanges. Passages, essais et études de Littérature générale et comparée*, Paris, L'Harmattan, 2005, стр. 318.

⁶ Владимир Гвозден, *Српска путописна култура 1914–1940*, Београд, Службени гласник, 2011, стр. 210–211.

ми и зато је оријентални егзотизам одувек био апсолутна антитеза Западу: разуму, прогресу и модерном човеку супротстављају се страст, чудесност и суровост људи из чаробних даљина, изгубљеног врта или васкрслог раја. Западњачки евроцентризам и империјализам безуспешно је покушавао да покори и „цивилизује“ тај магични Исток, јер, како то добро примећује Луј Масињон, да бисмо разумели другог ми морамо постати његов домаћин и гост (*hôte*), а не само извршити његову анексију.

Ширећи овај богати имаготипски сценарио, Пажо се позива и на модерне постструктуралистичке теорије о интертекстуалности. Инспирирана Бахтиновим студијама о „дијалогичности“ и „полифонији“ романа, Јулија Кристева уводи појам интертекстуалности прецизирајући да она није ни имитација ни репродукција већ *транспозиција* једног или више система знакова у други.⁷ Сваки текст је недефинисан динамички процес, „мозаик цитата“, „ансорпција“ и „трансформација“ другог текста, а интертекстуалност истискује превазиђени појам интересубјективности који се ограничавао на утицај једног писца на другог.⁸ Механизам интертекстуалности функционише тако што аутор производи свој текст од сировине коју налази у својим лектирама да би потом његов текст постао извор других текстова.⁹ Ниједан текст није, нити може бити изолован ентитет који би садржао један заувек задат смисао, напротив, он је као „живо ткање“¹⁰ у коме се називу „ткања“ претходних текстова, константно податак деконструкцији и реконструкцији могућих тумачења у складу са владајућим трендом читалачке рецепције. Барт ће закључити да је сваки текст интертекст у коме су увек присутни мање или више уочљиви трагови других текстова који су му претходили; он је опште поље анонимних формула, несвесних цитата који фигурирају без наводних знака¹¹ због чега је и отежано утврђивање неке интертекстуалне везе. Женет ће у *Палимпсестима* пронаћи архилексем транстекстуалност да би њиме обухватио интертекст (експлицитно или имплицитно присуство једног текста у другом – цитат, плагијат, алузија), паратекст (текст који прати главни текст – наслов, поднаслов, предговор, поговор, белешке, фусноте итд.), метатекст (коментар или критика неког текста), хипертекстуалност (хипертекст се „калеме“ на хипотекст који му је претходио и не представља коментар хипотекста) и архитектекст (генеричка категорија, дубинска структура неког текста).¹² За Пажоа интертекстуалност пружа могућност компаратисти да разуме како

⁷ Julia Kristeva, „La Révolution du langage poétique“ у: Nathalie Piégay-Gros, *Introduction à l'intertextualité*. Paris, Dunod, 1996, стр. 11.

⁸ Julia Kristeva, „Recherches pour une sémanalyse“ у: *La littérature générale et comparée*, стр. 17–18.

⁹ Видети: Jelena Novaković, *Intertekstualnost Andrićevih zapisa*, Сремски Карловци – Нови Сад, Издавачка књижевница Зорана Стојановића, 2010, стр. 6–7.

¹⁰ Изворно значење латинске речи *textum*.

¹¹ Roland Barthes, „Théorie du texte“ у: Nathalie Piégay-Gros, *op. cit.*, стр. 12.

¹² Gérard Genette, „Palimpsestes“ у: Nathalie Piégay-Gros, *op. cit.*, стр. 13–15.

су и зашто неки страни текст или страна култура могли да постану средство симболичке комуникације за неког писца из друге културе.

Када говори о женској књижевности, Пажо констатује свеprisутну реторику еманципације, једно алтернативно писање које жели да децентрира фалопентризам, тј. друштво којим управља мушка логика, а то значи да она нуди нову слику друштвеног имагинарног (о љубави, осећањима, мужу, жени итд.) уместо једностране и вековно укоренење слике мушког света. На тај начин женска књижевност ставља свој идентитет на тежак испит и за минуциозног компаратисту постаје јединствено и сложено поље истраживања.¹³

Имајући у виду све наведене методолошке и теоријске поставке, можемо приступити анализи двају путописа који нам преносе комплексну слику Истока. Најпре ћемо утврдити просторно-временске односе тј. хронотопе оба путописа и спољашње околности које их детерминису, затим њихове тачке пресека које ће нас даље водити у имаголошкој и интертекстуалној анализи.

2. Једно интертекстуално раскршће: чаробни Исток

Временска дистанца која дели путовања наша два аутора износи око сто година: Ламартин испловљава из Марсеја јула 1832, а враћа се у Париз новембра 1833, док се Јелена Димитријевић отискује из Ђенове новембра 1926. и по Блиском истоку путује до краја јануара 1927. Јасно је да овај временски размак од једног века условљава начин и брзину путовања у складу са усавршавањем превозних средстава тако да Ламартин свакако спорије путује на коњима и камилама док Јелена Димитријевић „јури“ возом, трамвајем или аутомобилом. Њихови итинерери се добрим делом преклапају: препловивши Средоземно море, обоје су се обрели на Светој земљи и посетили света места у Палестини (Назарет, Јерусалим, Свети гроб), у Сирији и Либану с том разликом што Ламартин доспева директно морем до Леванта преко Малте и Грчке (Атина, Родос, Кипар), а Јелена Димитријевић преко Напуља и Египта (Александрија, Каиро, Мемфис, Луксор) да би потом путовање наставила копном.

Слика светих места представља главно чвориште интертекстуалне мреже која се плете између ова два путописна текста. Они су књижевна *транспозиција* једног симболичког света из кога оба аутора црпу импресије и мисли. Ламартинов текст је свакако хипотекст за путопис Јелене Димитријевић док је *Библија* њихов заједнички хипотекст, јер су директне референце на Свету књигу логично и најбројније у оба хипертекста. Експлицитну интертекстуалност са Ламартиновим делом налазимо већ на првим страницама путописа наше ауторке: „... ја ћу имати веома занимљиво,

¹³ *La littérature générale et comparée*, стр. 144.

веома пријатно путовање, ако Средоземно Море не буде онако за каквог га ја држим по читању Ламартинове књиге *Пут на Исток*.¹⁴ Ово је уједно и доказ генетичке везе са Ламартиновим изворником који је од обичне лектире код наше списатељице постао сировина за даљу производњу текста.¹⁵ Тако је Ламартинова књижевна транспозиција неизбрисиво уткана у комплекс друштвеног имагинарног (*l'imaginaire social*) Јелене Димитријевић који обликује њену визију света, а потом и њен књижевни свет.

Међутим, ту није крај овом сложенем интертекстуалном и интеркултурном дијалогу два аутора: Ламартин је романтичарски писац, изворни носилац француског културног кода који је управо у свом *Путу на Исток* између осталог писао и о Србима¹⁶ хвалећи спонтану љубазност и слободарски дух нашег народа.¹⁷ С друге стране, Јелена Димитријевић је ауторка која је знала седам страних језика међу којима је посебно место заузимао француски. Она је пропутовала кроз Француску, читала и волела романтичарске писце међу којима и Ламартина¹⁸, али изворни је носилац српског културног кода.¹⁹ Оба аутора гаје интимну предилекцију према чаробном Истоку који је опсесивно присутан у њиховој уобразиљи до те мере да ће Ламартин изјавити да је Оријент отаџбина његове имагинације²⁰ што сасвим пристаје и уз Јелену Димитријевић: „Ја имам две љубави, једну за Исток, другу за Запад; и најјача, победи прва, она што се у моје биће увукла у мојој раној младости.”²¹ Исток је за њих утолико интригантнији што представља тло са којег су поникле прве цивилизације и велике религије²² – вечна мистерија која столећима узбуђава духове. Опијеност Истоком код Јелене Димитријевић иде до праве верске егзалтације: „О мој Источе! Како те познајем и колико те волим! ... Јер ти си ми моја прва љубав, и, ево, видим да ћеш ми бити и последња. Како је срећан онај који умире волећи онога који га је учио волети! Али, ти мени *писи само Љубав, но и Религија*.

¹⁴ Јелена Димитријевић, *Седам мора и три океана*, Београд, Државна штампарија Краљевине Југославије, 1940, стр. 17.

¹⁵ Мишел Рифатер уместо интертекстуалности користи израз „производња текста”. Видети: Michael Riffaterre, *La Production du texte*, Paris, Seuil, 1979.

¹⁶ У повратку за Француску Ламартин пролази кроз Османско царство (Цариград), Бугарску, Србију, Мађарску и Аустрију.

¹⁷ Алфонс де Ламартин, *Стиси о Србима*, двојезично издање, приредила, превела и предговор написала Јелена Новаковић, Београд, Утопија, 2006, стр. 11.

¹⁸ У првом писму из Солуна пријатељници Лујзи читамо: „Ми смо, онда, читале многе твоје велике земљаке, нашега Шагобријана, нашега Ламартина, нашега Ига, нашега Гогја, нашега Лотија... Ти су твоји земљаци писали о Истоку, а ја сам онда Исток врло волела.” Јелена Димитријевић, *Писма из Солуна*, двојезично издање, Лозница, Карнос, 2008, стр. 13–14.

¹⁹ Јелена Димитријевић се јасно афирмише: „... најмањи делић душе моје *српски* је, као што ми је *српска* и цела душа...” *Исто*, стр. 16, курзив В. Ђ.

²⁰ Alphonse de Lamartine, *Le Voyage en Orient*, Paris, Librairie Hatier, 1925, стр. 32. (У даљем тексту превод је наш уколико није другачије назначено.)

²¹ *Писма из Солуна*, стр. 14.

²² „Мисир, колевка цивилизације људског рода.” *Седам мора и три океана*, стр. 204.

Велик си, и свет си! О! како те волим, мој Источе!...”²³ Ова лична исповест која пева оду Истоку јасно га поставља на пиједестал изнад Запада којег наша ауторка такође воли и на који се каткад осврне, али само за Истоком уздише и само њега исповеда као свој интимни *credo*.

У нашем имаголошком осврту Исток је онај Други, алтеритет који је посматран (*regardé*) од стране два аутора и истовремено он је тачка пресека француског и српског културног кода који га посматрају (*regardant*). Дакле, и код Ламартина и код Јелене Димитријевић је изразито присутна оријентофилија те стога ће њихови идентитети непрестано тежити асимилацији са алтеритетом, а *успомене, утисци, мисли и предели за време пута по Истоку*²⁴ креираће најпре јединствену слику у њиховој индивидуалној свести која ће потом добити своју књижевну транспозицију.

Поред фасцинације Истоком, Ламартина и Јелену Димитријевић веже заједнички урођени порив за перегринацијом. „Путовање је што и опијум, луван, алкохол. Чак и коцка!”²⁵ То је романтичарски синдром вечитог, уморног и незаситог путника-номада, луталице и бегунца, *Каина свемира*, како себе назива Фридрих Шлегел, а за кога Французи кажу *Le Juif Errant*.²⁶ Потом, заједничка им је и искрена, дубока побожност коју су још као деца усвојили слушајући библијске приче од својих мајки и бака²⁷ усрдно се молећи и понављајући свети (архи)текст²⁸ који ће поново тихо одјекивати са њихових усана током обиласка светих места. Затим, обоје су преживели трауматично искуство везано за губитак блиског члана породице: на путовању Ламартину умире ћерка, а Јелени Димитријевић је рат однео мужа који је увек и у свему био њен верни сапутник, али то ратно искуство јој је донело не само тежак ударац већ и афирмацију вере: „Рат нас је намучио, али и научно да се не бојимо смрти и да *верујемо* да нема смрти без суђена дана.”²⁹

Међутим, услови и околности њихова два путовања су посве другачији. Ламартин путује луксузно, на изнајмљеном броду са породицом и посадом напушта своју отаџбину док Јелена Димитријевић путује скромно, сама, на малом трећераздном броду са потпуним странцима (Американци и

²³ *Исто*, стр. 54–55, курзив В. Ђ.

²⁴ У курзиву је цитирани наслов Ламартиновог путописа.

²⁵ *Седам мора и три океана*, стр. 18.

²⁶ „Јер нема већег уживања него по страним градовима тумарати сам самцит и застајкивати, загледиати, размишљати, понекад с неким разговарати...” *Исто*, стр. 63. Јелена Димитријевић је често склона романтичарским претеривањима: њен водич је до детаља описао Кеопсову пирамиду „само не рече: колико је уздаха у њу узидано; као ни то: да је сузама зидана...”, а испред ње стражари Сфинга и „слуша ход и говор давно прохујалих векова...” *Исто*, стр. 89–90.

²⁷ „Зар нисмо сви ми још као деца слушали причу о праоцу Јакову...” *Исто*, стр. 12.

²⁸ „... земља Јахвеа и Христа! Земља чије су име моје деце усне небројено пута промрмљале, чије су слике прве обојиле моју младу и нежну машту!” *Le Voyage en Orient*, стр. 37–38.

²⁹ *Седам мора и три океана*, стр. 13, курзив В. Ђ.

Енглези) напушта Ђеновљанску луку: „Далеко су сви моји најближи. Ја полазим у туђину из туђине.”³⁰ Иако деле исте духовне склоности (побожност, романтичарски полет итд.) кад описују иста места и пределе, њихови се текстови тематски разликују на глобалном нивоу: у егзалтацији душе, Ламартин највише говори о природи и њеном творцу,³¹ а српска ауторка о „малим” људима и њиховом тешком друштвеном положају. То су пре свих жене као најдискриминисанија група, затим осиромашен сељачки слој (египатски фелах), а читаво једно поглавље посвећено је каирској цвећарки. У том смислу је списатељици приповедање *хумано*, а Ламартиново већином *питорескио*.³²

3. Друштвено имагинарно и културолошке разлике

После превртљивих ђуди Средоземног мора које тутњи, бубња, фијуче и риче попут чопора дивљих животиња³³ као да је Посејдон широм отворио своју подводну коњушницу³⁴, оба аутора обузима слатки и величанствени занос приликом појаве копна на блискоисточном хоризонту: Ламартин је очаран планинским врховима који се назире иза либанске обале и свете земље у коју је доспео у потрази за успоменама исконског човека; кроз своју романтичарску визију он врши фрагментацију простора издвајајући неке егзотичне топосе: његова жена и ћерка одмориће се у сени палминог и поморанциног дрвета, покрај снежнобелих потока, на свежем зеленом пропланку.³⁵ При појави првих обрису Крита, Кипра и најзад древне Александрије, митске праслике и ментални пејзажи оживљавају у друштвеном имагинарном³⁶: својим духовним очима Јелена Димитријевић *види* рађање Венере, Цезарову и Антонијеву линију пловидбе за Египат, Клеопатру у злату и драгом камењу... Да је реч о *друштвеном* имагинарном сведочи сама ауторка, јер „пред духовним очима *многих путника* [појави се] читав свет од људи и жена из Старога Света...”, или кад касније говори о велеленим гробницама фараона: „Јер с Пирамидама се појављује у *имагинацији* *вашој* и само оно доба кад су оне грађене, и народ који их је градио.”³⁷

Приликом судара имагинарног и реалног света, оног сневаног из прича и лектира и оног другог, опаженог и посматраног, и Ламартин и Јелена Ди-

³⁰ Исто, стр. 17.

³¹ То су, како каже, два највећа надахнућа његове песничке душе: *Le Voyage en Orient*, стр. 38.

³² У предговору првом издању Ламартин отворено говори да су његове *белешке* (ни књига ни путопис!) производ најнесталнијих и најповршнијих утисака, готово искључиво *питорескине*, само један *тисани поглед*. Исто, стр. 6–7.

³³ Исто, стр. 10.

³⁴ *Седам мора и три океана*, стр. 23.

³⁵ *Le Voyage en Orient*, стр. 18.

³⁶ „У својој уобразиљи видела сам све мицуле векове, људе из старог света – читав Стари Свет.” *Седам мора и три океана*, стр. 33.

³⁷ Исто, стр. 33, 85.

митријевић ће доживети слично болно разочарање тј. изневерено очекивање: за француског романтичара славне античке колонаде, куполе и лукови у Атини позивају на дивљење, али се поглед на њима не задржава, развалине су тамносиве, избледеле, чак и Тезејев храм, најлепши после Партенона, одише хладном и мртвом лепотом;³⁸ с друге стране, наша списатељица у Александрији није нашла *ону* Александрију, измаштану и идеализовану, а аналогно негативно искуство је тридесет година раније имала, као и Ламартин, у Атини.³⁹ Она је свесна обмане наших имагинативних моћи, јер „нарочито се разочарава онај путник из далеког краја чија је *фантазија бујна*, те у њој ствара градове који нису такви били ни у доба свог цветања.”⁴⁰ Потом ће она аутора ублажити своје негативне судове, јер, као што смо већ истакли, њихови идентитети стреме асимилацији са алтеритетом, са чаробним Истоком којим се напаја њихова друштвена уобразиља: „Међутим, није све без чари. Од свих ових великих имена остао је неки одзив у мом срцу, нешто свето, слатко, мирисно уздиже се са овим видицима у мојој души.”⁴¹ У Партенону Ламартин се диви, иако доста оштећеним, статуама Марса и Венере у чијим живим облицима и сад пулсира сав Фидијин гениј и које само што се не покрену и не проговоре.⁴² После извесног времена проведеног у древној Александровој престоници, Јелена Димитријевић је неутралисала јаз између реалног и фиктивног: „Данас ја волим Александрију. Она Александрија *из моје маште* ишчезе, и ја сад волим ову *стварну*, онакву каква је.”⁴³ Граница између сна (сањарења) и јаве је танка, неухватљива, и често се укида у једној надреалној слици: „То је пут кроз Мисир, *стваран* а који се чини *као сан*. [...] Ја *уображавам* да Нил није нигде већи, нигде шири, нигде лепши, него крај Луксора, између обала где је била Теба. А можда ово није *уображење*, него *стварност*.”⁴⁴ Имагинација је оно што тежи да постане стварност, закључиће Рифатер у својој књизи⁴⁵ цитирајући ову Бретонову реченицу.

Кад је од директора хотела у Каиру чула да ће јој приликом обиласка пирамида можда понудити камилу Сару Бернар (јер би је камилари држали за Францускињу), Јелена Димитријевић се рефлексно згрозила, али је брзо уследио одговор директоров: „,Камила Сара Бернар, ужасно!’ рекох ја; а он

³⁸ *Le Voyage en Orient*, стр. 15–16.

³⁹ „Од величанствених храмова где се скупљао побожни народ и ориле се божанске песме, – ружне развалине, боравишта сова и слепих мишева.” *Седам мора и три океана*, стр. 40.

⁴⁰ Исто, курзив В. Ђ.

⁴¹ Alphonse de Lamartine, „Souvenirs, impressions, pensées et paysages pendant un Voyage en Orient” у: *Стиси о Србима*, стр. 9, избор, коментари и превод: Јелена Новаковић.

⁴² *Le Voyage en Orient*, стр. 16.

⁴³ *Седам мора и три океана*, стр. 56.

⁴⁴ Исто, стр. 76, 143–144, курзив В. Ђ.

⁴⁵ *La Production du texte*, стр. 27.

рече: – Зашто ужасно? Камиларима је камила виша и милија од жене...”⁴⁶ Видимо како овај сасвим безазлени детаљ са пута по Истоку постаје увеличавајуће стакло за сагледавање културолошких разлика тј. различитих менталних представа оног другог. Наденути животињи име прослављене глумице у западном културном кључу значи извргнути руглу, али овде на Истоку значи одати почаст камили која је за домаће становништво готово као света животиња. Рефлексна опаска наше ауторке сведочи да је она, испред свег свог космополитизма⁴⁷ и неизмерне љубави према Истоку, дубоко обележена и западним културним кодом.

4. Религија, феминизам и пролазност

Још једна занимљива чињеница повезује путовања наша два аутора. Наиме, обоје су имали част да посете и разговарају са утицајним женама свога доба: Ламартин је успео да допре до леди Естер Станоф, ћерке богатог енглеског индустријалца која је сав свој иметак уложила у путовања по Европи и источном Средоземљу да би се на крају, после низа перипетија и несрећа по арапском свету, посветила астрологији и религиозним идејама у скоро потпуној осами на једној либанској планини код Саиде, античког Сидона, где је Ламартин и затекао. Она је тада била велико име на Истоку, чудо за Европу, изузетна жена, модерна чаробница, пустињска Кирка⁴⁸ која је познавала сва арапска племена и владаре од Палестине до Месопотамије и чија би препорука Ламартину отворила многа врата на даљем путу. С друге стране Суецког канала, сто година касније живела је у Каиру Хода Ханем Шарауи Паша, најзнаменитија Египћанка епохе, египатска госпођа де Стал, председница Савеза египатских феминиста, покретач часописа *Египћанка* на француском језику и лидер социјалне политике у Египту. Захваљујући једној директорки школе за девојке, Јелени Димитријевић је одобрен пријем код египатске принцезе, а њено препоручено писмо била јој је улазница за многе хареме у Сирији. Српска путница је импресионирана напорима и залагањима ове чудесне жене у борби за еманципацију жена и просвећивање сиромашних слојева. И док њихов разговор одликује ангажовани феминистички дискурс, Ламартин и његова чаробница су заокупљени неким суштинским питањима хришћанске вере и морала. Различита природа њихових дискурса могла би се објаснити романтичарском тезом о историчности тј. релативности свих друштвених норми, назора и идеала који се мењају у складу са владајућим духом времена (*Zeitgeist*) и народа (*Volksgeist*).

Овде ћемо истаћи да је, поред Истока, феминизам друга опсесивна тема наше списатељице и лајт-мотив њеног књижевног опуса. Феминистичке

⁴⁶ *Седам мора и три океана*, стр. 87.

⁴⁷ „Сва мора мени су своја као што је свима нама своје небо. [...] И шта мари где ће ми бити гроб, у Европи, Азији или Африци. *Земља је земља.*” *Исто*, стр. 13, 16, курзив В. Ђ.

⁴⁸ *Le Voyage en Orient*, стр. 27, 33.

тенденције тихо провејавају у њеном путопису и пре појаве славне Египћанке: када се на Средоземном мору присећа Одисејевог бродолома и његове Калиссе, Јелена Димитријевић се као узгред пита шта би се у том случају десило са женама-путницама, јер „нисам чула још ни за једног бога који би спасавао жене-путнице приликом бродолома”; у Египту, мемфиска сфинга јој личи на младу и дивну жену и „нека сваки каже да је ово глава некога фараона, ја ћу рећи није, него неке фараоновице.”⁴⁹ Реторика еманципације експлицитно се очитује на неколико места у тексту кад Јелена Димитријевић уображава да уместо путописа пише „обично писмо” непосредно адресирано њеним пријатељицама, дакле намењено женској публици: „Драге моје! [...] ми смо боље од њих, ми пишемо, (мис Мими мисионарске извештаје, ја својим пријатељицама тисма, то јест, бележим своје утиске мислећи на своје пријатељице) [...] Ах кад бисте знале...”⁵⁰ У путопису је присутна извесна дидактичка димензија, јер ауторка истовремено жели да прикаже и да подучи женски свет.⁵¹

Док обилази Тутанкамонову гробницу, Долину краљева, Луксор и Карнак, Јелену Димитријевић константно опседа мисао о пролазности и ништавности овога света, а ту је алузија на књигу Проповедника неизбежна: „И ништа човека не може да’уразуми’ да је све пролазно, као што је све *таштина над таштинама.*”⁵² Људи и градови, њихова величина и слава, сви подлежу неумољивом закону *Sic transit gloria mundi* који ауторка бележи чак на три места у тексту. И Зид плача у Јерусалиму оживљава ту болну свест: „Па где су ти херувими? Где је то злато. И где је тај Дом који подиже Соломон имену Господа својега?”⁵³ Најзад, читав Оријент је идеални кадар за такву контемплацију „јер на Истоку се сања о лепоти *онога* вечног живота а размишља се о ништавилу и пролазности овога...”⁵⁴ Овим се српска списатељица приближава филозофској мисли једног Монтења или Паскала, а посебно је привржена паскаловској логици срца која доминира над разумом: „У Египат ме није довео разум, него *срце.* У једно обично људско срце смештен је читав Стари Свет.”⁵⁵

⁴⁹ *Седам мора и три океана*, стр. 25, 113.

⁵⁰ *Исто*, стр. 11, 30, 126, курзив В. Ђ.

⁵¹ О томе видети: Слободанка Пековић, „Романи и путописи у стваралачком поступку Јелене Димитријевић” у: *Јелена Димитријевић – живот и дело*, Зборник радова са научног скупа одржаног 28. и 29. октобра 2004. Ниш, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, 2006.

⁵² *Седам мора и три океана*, стр. 185, курзив В. Ђ.

⁵³ *Исто*, стр. 283.

⁵⁴ *Исто*, стр. 380.

⁵⁵ *Исто*, стр. 39, курзив В. Ђ.

5. Имплицитни интертекст

Вратимо се сад Светој земљи чија слика представља стожер интертекстуалних односа које у овом огледу испитујемо. Приликом обиласка хришћанских светиња у Палестини код оба аутора фигурира Библија као цитатни интертекст и то у нешто већој мери код Јелене Димитријевић која цитира низ релевантних одломака. Посебно место верске екстазе, дубоке медитације и имагинарне комуникације са душама живих и мртвих⁵⁶ свакако је Христов гроб у цркви Светог гроба у Јерусалиму. Ускићење је толико да сузе навиру на очи:

„Свако од нас ту оста око четврт часа и ниједан отуд не изађе *сувих очију*.”⁵⁷

„Ја ниједног поклоника који је ушао у капелу први пут, нисам видела да је из ње изашао *сувих очију*.”⁵⁸

Уместо уплаканих или влажних очију, Јелена Димитријевић употребљава исти стилски обрт као и Ламартин, а мало даље, читамо готово идентичан опис архитектуре цркве Христовог гроба:

„Стил је *византијски, архитектура и озбиљна и свечана и богата не само за време кад је црква подизана*, него и за место где је подизана. Грк, свештеник скрену ми нарочиту пажњу на *кубе што даје утисак као да стоји у ваздуху* нако је огромно. Исто тако рекао ми је да погледам у врата, у прозоре, у венце на стубовима, у украсе око врата и прозора *где је од камена постала чипка најфиније израде, у орнаменте пола маварске, пола западњачке, с декорацијама у унутрашњости цркве: грчким, готским и арапским*.”⁵⁹

„Нарочито по својој спољашњости она [црква] је простран и леп споменик из *византијског* периода; *архитектура је озбиљна, свечана, величанствена и богата за време када је била подигнута*. [...] Свети гроб има *цизелирану ваздухиасту куполу* [...] *где је камен постао чипка* [...] краљеви јерусалимски су обновили и улепшали *орнаменте ове архитектуре пола западне, пола маварске* [...] са својим византијским здањем и својим *грчким, готским и арапским декорацијама*...”⁶⁰

⁵⁶ „... молени за мога оца на овом, за моју мајку на оном свету, за све који јесу и који нису више, али са којима невилљива веза никад није била прекинута...” *Le Voyage en Orient*, стр. 55.

⁵⁷ Исто, стр. 54, курзив В. Ђ.

⁵⁸ *Седам мора и три океана*, стр. 268, курзив В. Ђ.

⁵⁹ Исто, стр. 269, курзив В. Ђ.

⁶⁰ Ове одломке дајемо у оригиналу: „C'est, à l'extérieur surtout, un vaste et beau monument de l'époque byzantine; l'architecture en est grave, solennelle, grandiose et riche pour le temps où elle fut construite; [...] le Saint-Sépulchre est une coupole aérienne et ciselée [...] où la pierre est devenue dentelle [...] les rois de Jérusalem la retouchèrent et l'embellirent des ornements de cette architecture

Прецизан редослед идентичних детаља (нарочито епитета!) у овом интертексту нас не оставља равнодушним и наводи на мисао да је реч о малом плагијату утолико пре што зацело знамо да је Јелена Димитријевић пажљиво читала Ламартинову књигу која јој је можда била при руци и током путовања. Истина, неке од ових података из историје уметности можемо чути од сваког водича или прочитати у обичном бедекеру, међутим ту нећемо наћи надахнуте слике и визије као што је купола која лебди у ваздуху или чипка од камена. То је већ домен оног *литерарног* које нам дочарава гениј једног Ламартина.

Следећи интертекст сведочи да су наша два аутора остала фасцинирана не само архитектуром већ и људима друге вере – Турцима који чувају Свети гроб:

„– Зашто чувају кључеве од Цркве Светог Гроба муслимани; и зашто је муслиманска стража у цркви? упитах тога Грка.

– Ево зашто. Прво, у Јерусалиму је било турско царство до јуче. Друго, да се не покрве хришћани, пошто сваки од њих мисли да има веће право на Свети Гроб. [...]

Каква мржња међу људима, Боже мој! Ко није био у Јерусалиму, тај не зна шта је мржња. Нарочито међу хришћанима различитих цркава!”⁶¹

О тој вековној подељености и мржњи међу хришћанским светом говори и Ламартин, само што он неће штетети речи да изнесе своју апологију и похвалу исламу и Турцима-чуварима највеће хришћанске светиње те да тако, на сопственом и њиховом примеру, укаже на узајамно поштовање и верску толеранцију:

„Без Турака, овај гроб, око кога се гложе Грци и католици као и безброј хришћанских секти, већ би стотину пута био предмет борбе између ових супротстављених и пакосних заједница... Не видим зашто оптужују и вређају Турке. Та тобожња брутална нетолерантност за коју их незналице окривљују није ништа друго до толеранција и поштовање према ономе што други људи дубоко поштују и обожавају. Где год муслиман види *идеју бога* у мисли његове браће, он се клања и поштује. Он верује да идеја посвећује форму. То је једини толерантан свет. Нека се хришћани запитају...”⁶²

Света места у друштвеном имагинарном евоцирају и слике из детињства и младости: „Јордан ме потсети на две реке у мојој земљи: на Расину што тече поред Крушевца, где сам се родила и провела детињство; и на Морави-

semi-occidentale, semi-mauresque [...] avec sa masse byzantine et ses *decorations grecques, gothiques et arabesques*...” *Le Voyage en Orient*, стр. 51–52, курзив В. Ђ.

⁶¹ *Седам мора и три океана*, стр. 263–264, 293.

⁶² *Le Voyage en Orient*, стр. 52–53, курзив В. Ђ.

цу поред Алексинца, у коме сам живела од своје девете године...⁶³, а у том чудесном амалгаму човекове имагинације мешају се и друге слике, успомене и утисци са минутих путовања: „И видимо, опет у *маштини*, како Света Река, Јордан протиче кроз Генисаретско Језеро, као *Рона* кроз *Леманско*, губећи на томе месту и за то време име своје, себе.”⁶⁴ Управо на Генисаретском језеру, где су се одиграли сви важни догађаји из јеванђеља, Ламартинова снага имагинације достиже свој врхунац тежећи укидању времена тј. преласку у вечност. Он врши театрализацију простора, јер има осећај да баш сад и овде, *hic et nunc*, присуствује одвијању мистериозних сцена из Новог завета и као да гледа *исте* слике и призоре које су Он и апостоли пред собом имали. Узастопно понављање деиктичке речи „ево, ево, гле” (*voilà*) је граматички индикатор пишчеве жеље да досегне вечну садашњост:

„Ево Емауса, где [Он] одабра своје ученике... Ево Тиберијаде, где се указа светом Петру... Ево Капернаума... Ево најзад читавог јеванђеља са његовим дирљивим параболама и његовим дивним и нежним сликама које нам се указују онакве какве се указиваху слушаоцима божанског Учитеља... Ево земље коју је Христ одабрао... Ево планина где је као и ми посматрао излазак и залазак сунца...”⁶⁵

На исти начин кулминира имагинација српске ауторке у Назарету и на Језеру:

„Нигде ми у Светој Земљи није било овако како ми је у Назарету. Као да живим у оно време када је Он овде живео. У сваком лепом дечаку видим Њега. [...] Гле, и сад га видим: прати своју Матер на воду, на онај извор пред којим смо мало час стајали [...]

У визији гледах Исуса како иде Језером, и дивих се...”⁶⁶

али и раније у Египту, приликом обиласка Тутанкамоновог гроба или током излета у Хелиополис (библијски Он):

„Свинке ми није више загонетан. Познајем их све. Знам који је из кога доба као што осећам шта су осећали или колико су осећали они што су их стварали и моментима стварања. Емоција је бивала све већа и већа, док најпосле није достигла врхунац. А достиже је пред маском фараона Тут-Анк-Амена, опкољеном његовим богатством и раскоши његова доба. [...]

Још путем излазиле су нам пред очи визије: Света Дева седи на магарцу са Дететом на крилу, а пред њима корача Јосиф водећи магарца, држећи за вођице...”⁶⁷

⁶³ *Седам мора и три океана*, стр. 301.

⁶⁴ *Исто*, стр. 302, курзив В. Ђ.

⁶⁵ *Le Voyage en Orient*, стр. 42, курзив В. Ђ.

⁶⁶ *Седам мора и три океана*, стр. 341, 352, курзив В. Ђ.

⁶⁷ *Исто*, стр. 98, 126, курзив В. Ђ.

***

Наша имаголошка и интертекстуална анализа је показала да Ламартин и Јелена Димитријевић, иако припадници различитих генерација, пола, националности и култура, имају немали број додирних тачака. Њихови текстови „комуницирају” захваљујући живом интертекстуалном и интеркултурном дијалогу који се непрестано води. Српска списатељица је пасионирано читала француског романтика, док је Ламартин у *Путу на Исток* о Србима написао странице достојне дивљења. Јелена Димитријевић је седамнаест година живела у Нишу кроз који је Ламартин прошао неких пола века раније одморивши се, како каже, главе прислоњене уз Ђеле-кулу. Обоје деле дубину имагинативног хоризонта и умеће да симболички свет из своје друштвене уобразиље транспонују у језички – књижевни оквир. Обоје су се саживели са сликом Истока коју приказују свако из перспективе свог друштвеног имагинарног и свог националног и културног кода. Оријент у њиховим текстовима није само слика другог (алтеритета), већ и инверзна слика сопственог идентитета који, видели смо, тежи да буде комплементаран алтеритету тако да се на њиховој релацији, према Пажоовој дистинкцији односа културних модела⁶⁸, успоставља однос *филлије* што значи познавање, препознавање и признавање другог за равноправног учесника у дијалогу. Захваљујући високој култивисаности и отворености мисли и срца, оба писца пружају књижевни пример како треба водити један интеркултурни дијалог који је увек смештен негде између слике и опсене о себи и другом.

ЛИТЕРАТУРА

Alphonse de Lamartine, *Le Voyage en Orient*, Paris, Librairie Hatier, 1925.

Алфонс де Ламартин, *Стиси о Србима*, двојезично издање, приредила, превела и предговор написала Јелена Новаковић, Београд, Утопија, 2006.

Бојана Стојановић Пантовић и др, *Прегледни речник компаратистичке терминологије у књижевности и култури*, Нови Сад, Академска књига, 2011.

Владимир Гвозден, *Српска путописна култура 1914–1940*, Београд, Службени гласник, 2011.

Daniel-Henri Pageaux, *La littérature générale et comparée*, Paris, Armand Colin, 1994.

Daniel-Henri Pageaux, *Rencontres, Échanges, Passages, essais et études de Littérature générale et comparée*, Paris, L’Harmattan, 2005.

⁶⁸ Видети: *La littérature générale et comparée*, p. 71–72.

Francis Claudon et Karen Haddad-Wotling, *Précis de littérature comparée*, Paris, Nathan/HER, 2001.

Claude Pichois i André M. Rousseau, *Komparativna književnost*, prevela Jerka Belan, Zagreb, Matica hrvatska, 1973.

Јелена Димитријевић – *живот и дело*, Зборник радова са научног скупа одржаног 28. и 29. октобра 2004, Ниш, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, 2006.

Јелена Димитријевић, *Нове*, Београд, Службени гласник, 2012.

Јелена Димитријевић, *Писма из Солуна*, Лозница, Карпос, 2008.

Јелена Димитријевић, *Седам мора и три океана*, Београд, Државна штампарија Краљевине Југославије, 1940.

Јелена Новаковић, *Иво Андрић и француска књижевност*, Београд, Народна књига, 2001.

Jelena Novaković, *Intertekstualna istraživanja*, Sremski Karlovci-Noví Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2012.

Jelena Novaković, *Intertekstualnost Andrićevih zapisa*, Sremski Karlovci-Noví Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2010.

Jovana Reba Kalauzov, *Ženski Istok i Zapad*, Beograd, Zadužbina Andrejević, 2010.

Магдалена Кох, ... *Када сазремо као култура...*, Београд, Службени гласник, 2012.

Michael Riffaterre, *La Production du texte*, Paris, Seuil, 1979.

Nathalie Piégay-Gros, *Introduction à l'intertextualité*, Paris, Dunod, 1996.

Pierre Brunel et Yves Chevrel, *Précis de littérature comparée*, Paris, PUF, 1989.

Vladimir Đurić

L'IMAGE DE L'ORIENT DANS *SEPT MERS ET TROIS OcéANS* DE JELENA DIMITRIJEVIĆ ET DANS *LE VOYAGE EN ORIENT* DE LAMARTINE
(Résumé)

En se référant aux méthodes et théories littéraires modernes, cet essai comparatif aborde deux récits de voyage ayant l'Orient pour thème principal. L'introduction énonce certaines positions acquises dans la littérature générale et comparée par Daniel-Henri Pageaux (notamment du domaine de l'imagologie) et dans la théorie de l'intertextualité (Kristeva, Barthes, Genette). Quatre parties suivantes ont pour ambition d'appliquer ces positions à deux textes de voyage : à celui de Lamartine, célèbre écrivain français, et à celui de Jelena Dimitrijević, une écrivaine serbe peu connue. Outre des liens intertextuels surprenants, l'analyse imagologique montre que ces deux auteurs, apparemment très différents et éloignés l'un de l'autre, partagent la profondeur de l'imaginaire social.

Кључне речи: имагологија, слика другог, друштвено имагинарно, интертекстуалност, интертекст, дијалог култура, Исток, Ламартин, Јелена Димитријевић

Примљено 22. марта 2013, прихваћено за објављивање 30. октобра 2013. године.